

Original Article

विकसित भारतातील कृषीक्षेत्राचा आर्थिक विकास - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. जगन्नाथ मोतीराम साळवे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, मु. सा. काकडे महाविद्यालय सोमेश्वरनगर,
ता. बारागती, जि. पुणे

Manuscript ID:

सारांश:-

JRD -2025-170144

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 1

Pp. 252-255

January 2025

Submitted: 02 Dec. 2024

Revised: 25 Dec. 2024

Accepted: 25 Jan. 2025

Published: 31 Jan. 2025

देशाच्या आर्थिक विकासाच्या चक्रात कृषी क्षेत्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. कृषी क्षेत्राने प्रगत देशांच्या आर्थिक विकासात मोठे योगदान दिले आहे आणि अल्पविकसित देशांच्या आर्थिक विकासात त्याचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. भारतातील ३/४ लोकसंख्या शेतीवर आधारित आहे, ज्यामुळे ते संपूर्ण राष्ट्रासाठी उपजीविकेचे सर्वात मोठे साधन आहे. शेतीवरील अवलंबित्व पूर्वीपासून सारखेच आहे. आधुनिक काळात औद्योगिक व माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात प्रचंड वाढ होत असली तरी देशाच्या आर्थिक विकासात शेती हा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

प्रस्तावना:-

उद्योगांना त्यांचा कच्चा माल कृषी क्षेत्रातून मिळतो, कृषी क्षेत्राची भरभराट झाल्याशिवाय अर्थव्यवस्थेचा मोठा भाग गोटून जाईल, हे वेगळे सांगायला नको. अनेक प्रगत देशांच्या आर्थिक इतिहासातून मिळालेले धडे आपल्याला सांगतात की कृषी समृद्धीने आर्थिक प्रगतीला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. हे लक्षात घेणे योग्य आहे की आजचे आघाडीचे विकसित देश एकेकाळी प्रामुख्याने कृषीप्रधान होते, तर विकसनशील अर्थव्यवस्था अजूनही शेतीवर अवलंबून आहे आणि कृषी उत्पादन राष्ट्रीय उत्पादनात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. आर्थिक विकासात शेतीची भूमिका काय आहे हे आपण अभ्यासू या.

औद्योगिक विस्ताराला चालना देते:

कृषी क्षेत्राच्या विस्तारामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा विस्तारही झाला. जेव्हा शेतकऱ्यांकडे पैसे असतात तेव्हा ते ग्राहकोपयोगी वस्तू खरेदी करू शकतात, उद्योगांमध्येही गुंतवणूक करू शकतात. त्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राचा अप्रत्यक्ष विस्तार होतो.

रोजगार उपलब्ध करून देणे:

जेव्हा कृषी क्षेत्रात वाढ होते, त्याचे उत्पादन वाढते, तेव्हा रोजगाराच्या अधिक संधीही निर्माण होतात. पीक संवर्धनात थेट रोजगार, कृषी विस्तार इतर क्षेत्रातही काम पुरवतो.

भांडवल निर्मितीसाठी संसाधने:

भांडवल निर्मितीसाठी संसाधने ही गोष्ट आज अधिक महत्त्वाची आहे. कारण सध्याचे आधुनिक भांडवलशाही क्षेत्र लहान असल्याने, या क्षेत्रातून गुंतवणुकीसाठी जास्तीचे किंवा नफ्याद्वारे मिळू शकणारे भांडवल थोडेच आहे. दुसरीकडे, भारताप्रमाणेच शेती हे एक मोठे क्षेत्र आहे. हे औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासात अधिक योगदान देऊ शकते कारण प्राथमिक उद्योग हे कच्च्या मालाच्या मदतीने चालतात जे शेतीतून येतात. उदाहरणार्थ साखर उद्योग, रस कारखाना, कापूस उद्योग.

Quick Response Code:

Website:

<https://jdrvb.org/>

DOI: [10.5281/zenodo.14965124](https://doi.org/10.5281/zenodo.14965124)

Access this article online

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/). The Creative Commons Attribution license allows re-distribution and re-use of a licensed work on the condition that the creator is appropriately credited

Address for correspondence:

प्रा. डॉ. जगन्नाथ मोतीराम साळवे, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, मु. सा. काकडे महाविद्यालय सोमेश्वरनगर, ता. बारागती, जि. पुणे

How to cite this article:

साळवे, . जगन्नाथ . मोतीराम . (2025). विकसित भारतातील कृषीक्षेत्राचा आर्थिक विकास - एक अभ्यास. *Journal of Research & Development*, 17(1), 252–255. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14965124>

परकीय चलनाचा पुरवठा:

कृषी उत्पादनांच्या निर्यातीद्वारे परकीय चलन मिळवण्यात कृषी क्षेत्राचा मोठा हातभार लागू शकतो. विद्यमान पीक पद्धतीमध्ये एक किंवा दोन पीक जोडून निर्यातीच्या विस्ताराची आवश्यकता सहजपणे पूर्ण केली जाऊ शकते आणि ती देखील कदाचित कोणत्याही अतिरिक्त भांडवली गुंतवणुकीशिवाय. पुढे, अशा निर्यातीला विद्यमान आणि परिचित आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेची पूर्तता करावी लागत असल्याने, नवीन बाजारपेठ शोधण्यासाठी किंवा त्यांचे पालनपोषण करण्यासाठी कोणतेही अतिरिक्त खर्च लागत नाहीत.

मनुष्यबळाचे स्थलांतर:

देशातील बहुसंख्य कामगारांना काम पुरवते. अल्प विकसित देशांमध्ये, बहुसंख्य कामगार प्रच्छन्न बेरोजगार शेतमजुरांमध्ये काम करतात. कृषी प्रगतीमुळे मनुष्यबळाला कृषी क्षेत्रातून बिगर कृषी क्षेत्राकडे वळवता येते. सुरुवातीच्या टप्प्यात, आर्थिक वाढीच्या दृष्टीकोनातून कृषी क्षेत्रातून बिगर कृषी क्षेत्राकडे श्रम स्थलांतरित करणे अधिक आवश्यक आहे कारण यामुळे मर्यादित जमिनीवरील अतिरिक्त श्रमशक्तीचा भार कमी होतो. परिणामी, कृषी क्षेत्राच्या प्रगतीसाठी आणि बिगर कृषी क्षेत्राचा विस्तार करण्यासाठी कृषी क्षेत्रातून अतिरिक्त मनुष्यबळ सोडणे आवश्यक आहे.

अन्न आणि कड्ड्या मालाचा पुरवठा:

देशाच्या विकासात शेतीचा मोठा वाटा आहे. तेल, कपडे इ. सारख्या अनेक उपभोग्य वस्तूंमध्ये योगदान देते. अविकसित अर्थव्यवस्थांसाठी पुढील अन्नधान्य खूप महत्वाचे आहे. अन्नधान्याच्या कमतरतेच्या बाबतीत, ते विकसनशील देशांमध्ये खूप मदत करते कारण मोठ्या प्रमाणावर आयात करणे त्यांच्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या शक्य नाही. म्हणून, शेतीला योग्य महत्त्व दिले पाहिजे जेणेकरून अन्न आणि कड्ड्या मालाचा हा आवश्यक पुरवठा कायम ठेवता येईल.

असमानता कमी करण्यासाठी उपयुक्त:

मोठ्या प्रमाणावर कृषी आणि जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशातील जगाच्या ग्रामीण आणि शहरी भागात उत्पन्नाची असमानता जास्त आहे. उत्पन्नातील ही विषमता कमी करण्यासाठी शेतीला अधिक प्राधान्य दिले पाहिजे. कृषी वाढीमुळे बहुसंख्य ग्रामीण लोकसंख्येचे उत्पन्न वाढेल आणि त्यामुळे उत्पन्नातील असमानता काही प्रमाणात कमी होऊ शकेल.

प्रभावी मागणी निर्माण करा:

कृषी क्षेत्राच्या वाढीमुळे शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती वाढेल ज्यामुळे देशाच्या बिगर कृषी क्षेत्राचा विस्तार होण्यास मदत होईल. हे अधिक उत्पादनक्षम बाजारपेठ प्रदान करेल. अविकसित देशांतील बहुसंख्य लोक शेतीवर अवलंबून असतात हे सर्वज्ञात आहे आणि त्यांनाच उत्पादित केलेल्या मालाचा वापर करणे परवडणारे असले पाहिजे. त्यामुळे बिगर कृषी क्षेत्राच्या उत्पादनाला चालना देण्यासाठी ते उपयुक्त ठरेल. त्याचप्रमाणे, नगदी पिकांच्या उत्पादकतेत सुधारणा केल्याने विनिमय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळण्याचा मार्ग मोकळा होऊ शकतो ज्यामुळे बिगर कृषी क्षेत्राच्या वाढीस मदत होऊ शकते. रसायने, शेती उपकरणे इत्यादींसारख्या कृषी मालाची खरेदी केल्याने देखील शेतीच्या मृतावस्थेत सुधारणा होते.

देशासाठी परकीय चलनाचा स्रोत:

जगातील बहुतेक विकसनशील देश प्राथमिक उत्पादनांचे निर्यातदार आहेत. निर्यातीतून मिळणाऱ्या एकूण कमाईत अशा वस्तूंचा वाटा ६० ते ७० टक्के असतो. अशा प्रकारे भांडवली वस्तू आणि औद्योगिक विकास यंत्रणा आयात करण्याची क्षमता कृषी क्षेत्राच्या निर्यात कमाईवर अवलंबून असते. जर कृषी निर्यातीत पुरेशा उच्च दराने वाढ झाली नाही, तर या देशांना देयकांची मोठी तूट सहन करावी लागेल ज्यामुळे परकीय चलनाची गंभीर समस्या निर्माण होईल. प्राथमिक वस्तूंना मात्र आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत घसरलेल्या किमतींचा सामना करावा लागतो आणि त्याद्वारे निर्यात उत्पन्न वाढवण्याची मर्यादित शक्यता आहे. असे असूनही, भारतासारखे प्रमुख विकसनशील देश (औद्योगिक वाढीची क्षमता असलेले) त्यांच्या उत्पादन संरचनेत विविधता आणण्याचा आणि उत्पादित वस्तूंच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करत आहेत जरी यामध्ये सुरुवातीच्या नियोजन कालावधीत संरक्षण उपायांचा समावेश आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे स्थान

उपजीविकेचे प्रमुख साधन:

उपजीविकेचे प्रमुख साधन म्हणजे शेती. ७० टक्के पेक्षा जास्त ग्रामीण भारतीय लोक त्यांच्या उपजीविकेसाठी एका अर्थाने कृषी व्यवसायांवर अवलंबून आहेत. लोक उपजीविकेसाठी एका अर्थाने शेतीवर अवलंबून असतात. अमेरिका, जपान आणि जर्मनी सारख्या विकसित राष्ट्रांमध्ये शेतीवर अवलंबून असणारे लोक भारताच्या तुलनेत कमी लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहेत.

परकीय व्यापारात वाढ:

आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढवण्यात भारतातील शेती महत्त्वाची भूमिका बजावते. तेल केक, चहा, भाजीपाला आणि फळे, कॉफी, कापूस, मसाले, तंबाखू, साखर, फुले वनस्पती तेल आणि कच्ची लोकर या वस्तू भारतातून निर्यात केल्या जातात. भारतीय निर्यातीत कृषी क्षेत्राचा वाटा लक्षणीय आहे. सेंद्रिय शेतीचा शोध लागल्याने गेल्या काही दशकांत निर्यातही वाढली आहे.

रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात:

भारतीय शेती ग्रामीण भागातील बहुसंख्य लोकांना रोजगार आणि काम देते. ग्रामीण आणि मागास भागात, जवळजवळ ७० टक्के जनता आपली उपजीविका शेती आणि संबंधित कृषी-उद्योगांवरून कमावते. रोजगाराच्या संधी वाढविण्यास कृषी क्षेत्र देखील उपयुक्त आहे. ज्याप्रमाणे ती औद्योगिक वाढ आणि विस्तारास मदत करते, ज्यामुळे रोजगारामध्ये वाढ होते.

अधिक भांडवली गुंतवणूक:

आजच्या जगात आधुनिक कृषी उपकरणे मशागत, सिंचन, जमीन तयार करणे, बांधणी, कापणी, नांगरणी इत्यादींसाठी वापरली जातात ज्यासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागते. उत्पन्नामुळे बचत होते आणि बचतीमुळे गुंतवणूक होते. अर्थव्यवस्थेच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा वाटा जवळपास १६% आहे हे आपण जाणतो, त्यामुळे शेतकऱ्यांकडून बचत होईल आणि त्यातून भांडवल निर्मिती होईल. पशुधन उदा. गाई, म्हशी, मेंढ्या, शेळ्या, घोडे, पोनी, इत्यादींनाही शेतीतूनच अन्न मिळते.

शेतीविषयक कामे करण्यातील त्रुटी

खराब निविष्टा तंत्रे:

लागवडीचे तंत्र आणि पद्धती जुन्या आणि अकार्यक्षम आहेत. त्याचा परिणाम जास्त उत्पादन खर्च आणि कमी उत्पादनात होतो. या पद्धती शतकानुशतके बदलल्या नाहीत. खते, सुधारित बियाणे, सिंचन, साधने, अवजारे आणि इतर प्रकारच्या मालमत्तेतील शेतीतील गुंतवणूक अत्यंत कमी आहे.

अपुन्या सिंचन सुविधा:

भारतीय शेती कमकुवत होण्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे देशातील सिंचन सुविधांचा अभाव. शेतकऱ्यांना पावसावर अवलंबून राहावे लागते आणि त्यांच्यापैकी फार कमी लोकांना सिंचन व्यवस्थेच्या सुविधांचा लाभ घेता येतो. कधी कधी दुष्काळ आणि पूर यामुळे संपूर्ण मशागत आणि पिके खराब होतात.

शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा:

भारतातील शेतकरी कर्जात जन्माला येतो, कर्जात जगतो आणि कर्जात मरतो, अशी जुनी म्हण आहे. त्यांच्या कर्जबाजारीपणाची अनेक कारणे आहेत जसे की वंशानुगत कर्ज, खटले, पूरक उत्पन्नाची कमतरता आणि फालतू सामाजिक खर्च इ.

सुधारित तंत्रज्ञानाचा कमी अवलंब:

उच्च उत्पादन देणाऱ्या वाणांचा (HYV) अवलंब भारतात फार कमी आहे. HYV च्या मंद वाढीची महत्त्वाची कारणे म्हणजे योग्य बियाणांची उपलब्धता नसणे, पारंपारिक बियाणांचे प्राबल्य, शिफारस केलेल्या बियाणांचा कमी पुरवठा आणि सदोष वितरण व्यवस्था.

शेतीतील नाविन्यपूर्णतेचा अभाव:

पूर काळात पिकांच्या काढणीपूर्व अंकुरांची समस्या टाळण्यासाठी मान्सूनपूर्व पावसापासून बचाव करण्यासाठी पर्यायाचा अभाव ही एक मोठी समस्या आहे. बदलत्या लागवडीसाठी सुधारित पीक व्यवस्थापन पद्धतींचा अभाव आहे. नाशवंत वस्तूसाठी साठवणूक, प्रक्रिया आणि विपणनाच्या सुविधा विशेषतः कमी आहेत.

ग्रामीण वाहतूक आणि दळणवळणाचे जाळे:

सर्व हवामान रस्ते उपलब्ध नसल्यामुळे पावसाळ्यात बहुतेक भाग दुर्गम राहतात. रस्ते मोठ्या प्रमाणात खराब झालेले आढळतात आणि गावकऱ्यांच्या ये-जा करण्यासाठी योग्य वाहतुकीच्या सुविधा नाहीत.

भारतीय शेतीची प्रगती

सरकारी उपाययोजना:

पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून भारत सरकारने कृषी विकासात सक्रिय भूमिका बजावली आहे. विविध योजनांमध्ये योग्य उद्दिष्टे ठेवण्यात आली आहेत. या उद्दिष्टांनुसार, संबंधित उपाययोजना स्पष्ट केल्या आहेत. सर्व उपक्रम या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी निर्देशित केले जातात.

सरकारच्या भूमिकेचा विस्तार:

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून, सरकारच्या लक्षात आले की, शेतीच्या विकासासाठी, सरकारला महत्त्वाची भूमिका बजावायची आहे जी एक महत्त्वपूर्ण भूमिका असेल. शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे आणि गरीब शेतकरी स्वतःची उन्नती करू शकत नाही. त्यामुळेच शेतीच्या उन्नतीसाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना सरकारला करता आल्या. अलिकडच्या वर्षांत, ग्रामीण विकासासाठी आणि विशेष क्षेत्र कार्यक्रमांचा समावेश करण्यासाठी सरकारच्या कृतीचा विस्तार झाला आहे.

प्रशंसनीय उद्दिष्टे:

वेगवेगळ्या योजनांची उद्दिष्टे वेळोवेळी वेगवेगळी असतात. कुठेतरी उत्पादकता वाढवणे आणि इतरत्र अन्नधान्याचा दर्जा सुधारणे हा उद्देश होता. जमीन सुधारणा हे दुसरे महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. समाजातील दुर्बल घटकांचे उत्थान करणे हा आणखी एक महत्त्वाचा उद्देश होता. उदाहरणार्थ, लहान आणि अत्यल्प शेतकरी, भूमिहीन शेतमजूर आणि पशुपालन आणि मत्स्यपालन इत्यादीसारख्या शेतीशी निगडित कामांमध्ये गुंतलेले बरेच लोक.

योग्य उपाययोजना:

ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक उपाययोजना केल्या आहेत. उदाहरणार्थ, उत्पादन आणि उत्पादकता वाढवण्यासाठी निविष्टांचा पुरवठा, पायाभूत सुविधा, सिंचनाचा विस्तार, आधुनिक प्रयोगशाळा-आधारित बियाणे, यामध्ये बँकिंग, विपणन, क्रेडिट, वाहतूक, दळणवळण, वित्त, शिक्षण आणि माहितीचा प्रसार इ.

लक्षणीय संसाधने:

कृषी विकासासाठी मोठी संसाधने समर्पित केली गेली आहेत. योजना दर नियोजनात हे वाढत आहेत. शेतीच्या विकासासाठी निधीतही वेळोवेळी वाढ करण्यात आली आहे. दुष्काळ आणि पूर नियंत्रणासाठी शासनाकडून मोठ्या प्रमाणात निधी देण्यात आला आहे. औद्योगिक विकासाबरोबरच ग्रामीण जनतेच्या हितासाठी विशेष कार्यक्रम सुरू करण्यात आले आहेत.

निष्कर्ष:

कृषी हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. भारतातील शेती क्षेत्र हा सर्वात मोठा उद्योग आहे. भारतातील अंदाजे ७० टक्के लोक एकतर व्यवसाय म्हणून किंवा कामगार म्हणून शेतकरी आहेत. जीडीपीचा वाटा फक्त १८ टक्के आहे. परंतु हे देशातील सुमारे ५० टक्के कामगारांना रोजगार देते. हे भारतातील सध्याची सुमारे १३५ कोटी लोकांना अन्न पुरवते. भारत हा डाळी, तांदूळ, गहू मसाले इ.चा जगातील सर्वात मोठा उत्पादक देश बनला आहे. निर्यात उत्पन्नाच्या जवळपास १२ टक्के कृषी क्षेत्रातून येतात. २०१८ मध्ये कृषी क्षेत्रातून १४.६ अब्ज डॉलर्सचा भारतीय व्यापार अधिशेष निर्माण झाला. ही आकडेवारी दर्शवते की देशाच्या कामकाजाचा कृषी क्षेत्र किती मोठा आणि महत्त्वाचा भाग आहे. सतत बदल आणि घडामोडी घडत असताना, वेगवेगळी धोरणे आणली जात असताना, कृषी क्षेत्र राष्ट्राच्या आर्थिक विकासात नेहमीच एक महत्त्वाचा घटक म्हणून राहिल.असे आपणास म्हणता येते.

संदर्भ:

<https://www.economicdiscussion.net/economic-development/role-of-agriculture-in-the-economic-development-of-a-country/4652>

<http://eagri.org/eagri50/AGRO101/lec02.pdf>

1. कृषी अर्थशास्त्र –प्रा.अभिजीत मंगल मनोहर शिंगाडे –समीक्षा पब्लिकेशन, पंढरपूर
2. कृषी अर्थशास्त्र –डॉ.व्ही.पी.नारखेडे/डॉ.ए.एन.पाटील/डॉ.व्ही.एस.शिंदे/प्रा.के.एस.पाटील/प्रा.के.एस.पाटील –
3. अथर्व पब्लिकेशन.